

СПЕЦИФІКА "ПАМ'ЯТНИХ КНИЖОК" У ВІДОБРАЖЕННІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті аналізується малодосліджена проблема та вивчається специфіка пам'ятних книжок як джерел, їхню інформативність, зміст та цінність при вивченні соціального розвитку Київської губернії у післяреформений період.

The article analyses the unknown problem and studies the specific of the memory books like a source, their information, content, value with a social development of Kyiv guberniya in after reformation period.

Дослідження будь-якої проблеми в історії не може обійтися без запровадження та аналізу джерел. Найбільш вживаними є опубліковані матеріали, які залишаються не менш актуальними ніж неопубліковані джерела. Особливо розгляд соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. потребує застосування широкого комплексу джерел. Опубліковані матеріали з цієї проблеми є найчисельнішою за кількістю групою, серед якої виділяються за інформативністю, розмаїттям та часовою витримкою інформації "Пам'ятні книжки".

Історіографія дослідження "Пам'ятних книжок" може привернути увагу будь-якого дослідника, спокушаючи його заповнити ці прогалини у вітчизняному науковому полі. У радянську добу до бібліографії пам'ятних книжок зверталася Є. С. Вікторова, проте її праця так і не побачила світ, зате її матеріали були використані у сучасному російському виданні, присвяченому пам'ятним книжкам Російської губернії [2, с. 645]. Попри наявність цілого комплексу цих опублікованих джерел у бібліотеках України, вони залишаються ще досі недостатньо використаними і недослідженими. Науковці лише зрідка звертаються до них при висвітленні певних проблем. До того ж у соціальних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. чомусь завжди використовуються опубліковані джерела, проте лише кілька позицій присвячується адрес-календарям або взагалі нічого. Наприклад, історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції віддані пам'ятним книжкам чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській [31, с. 571]. У історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка з аграрної історії України не використано жодної інформації з "пам'ятних книжок", хоча дослідники аналізують економічне становлення Правобережної України [3, с. 85–90].

"Пам'ятні книжки" є інформативними опублікованими джерелами – офіційними універсальними довідковими виданнями, що повідомляють відомості по окремим губерніям Російської імперії, зокрема і Київській, за певний рік. Вони за важливістю інформації стоять в одному ряду з губернськими і єпархіальними відомостями, оглядами губерній та областей, трудами різних наукових комісій. "Пам'ятні книжки" Київської губернії дозволяють в усіх дрібницях відтворити картину повсякденного життя губернії, а також отримати статистичні відомості про розвиток освіти, складі та заняттях мешканців, стані його культури та побуту. "Пам'ятні книжки" дають можливість простежити зміни, що відбувалися в губернії рік за роком.

У Російській імперії до появи "Пам'ятних книжок" вже з XVIII ст. існувала традиція та накопичувався досвід видання місцевих серйозних праць у сфері губернської статистики та окремих довідкових видань. "Пам'ятні книжки" були офіційними, які й будуть аналізуватися далі, та приватні, дуже близькі до своїх офіційних аналогів за структурою, оформленням і змістом. Вказівка прізвища однієї особи не завжди означало, що "пам'ятна книжка" є приватним виданням. Іноді траплялося,

коли випуск був підготовлений за недостатністю грошей за рахунок найбільш заможного члена статистичного комітету. Офіційні "пам'ятні книжки" були дуже розповсюдженими типами видань у Російській імперії, тому видавалися на російській мові.

Для дослідника роботу з "Пам'ятними книжками" полегшує їхня однакова система фіксації матеріалу, що дає змогу порівнювати та узагальнювати дані за певні роки по кільком губерніям чи повітам. У багатьох губерніях, в тому числі і в Київській, "Пам'ятні книжки" стали першими і найзначнішими місцевими виданнями. Величезним плюсом цих джерел є те, що вони були розповсюдженим типом видань, стабільно видавалися місцевими видавництвами і збереглися майже за кожен рік, і це дозволяє показати динаміку освітнього, матеріального та культурного поступу Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. У "Пам'ятних книжках" поряд зі статистичним матеріалом завжди був присутнім аналіз наведених таблиць чи цифр.

Випускалися "Пам'ятні книжки" невеликими тиражами, а тому одразу ставали бібліографічною рідкістю. Велика кількість "Пам'ятних книжок Київського навчального округу" зберігається у НБУ імені В. Вернадського [7, с. 114–118; 8, с. 20–30, 41, 182–198]. Саме тут потрібно відмітити, що систематизація цих джерел ускладнюється тим, що їхні конкретні заголовки були різними, часто вони починалися словами "пам'ятна книжка", "календар", "адрес-календар", "пам'ятна книжка та адрес-календар", "довідкова книжка" [1, с. 70–71]. Іноді видавалися окремі частини та розділи пам'ятних книжок [21, с. 164–169]. Тому при пошуку "пам'ятних книжок" потрібно враховувати, що інколи назви цього виду джерел можуть бути різними – під власною назвою, під найбільш типовою назвою, під ім'ям складачів чи редакторів, під назвою губернії тощо. Можлива також відсутність додатків, які видавалися окремо під власними назвами.

Секретарем Київського губернського статистичного комітету В. Г. Мозговим було складено кілька пам'ятних книжок, зокрема "Збірка відомостей по Київській губернії та адрес-календар на 1887 р." У цій невеличкій за розміром книжці вміщувалися короткі відомості майже з усіх галузей господарства та особливостей станів губернії. Було присвячено окремі параграфи землеробству, садівництву, скотарству і селянам, розвитку міст та міщанам, обігу фабрик та заводів [5, с. 239; 6, с. 240]. Економічні та суспільно-правові основи соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. розкриваються за допомогою статистичних даних про земельну власність селян, дворян, купецтва, міщан, духовництва у десятинах. Підраховується кількісне співвідношення прошарків у Київській губернії, зокрема відзначалося, що найбільшим станом власників є дворяни, далі йдуть селяни і найменше земельної власності перебуває у купців. Київська губернія, між іншим належала до тих, губерній, де переважала велика власність на землю. Пам'ятна книжка Мозгового подає дані про середній розмір дворянської, селянської та інших станів земельних

наділів. Мозговий дає характеристику земельної власності по кожному повіту окремо. Далі він дає етнонаціональну характеристику власників, що дає можливість досліднику виділити етапи формування станів наприкінці XIX – на початку XX ст., а також відмітити особливості етнічного складу населення Київської губернії. При характеристиці повітових земель, особливо їхньої якості, яка передовсім впливала на якість та рівень життя, економічну і суспільну активність, станову стратифікацію київської губернії, пам'ятна книжка Мозгового подає інформацію поділяючи землю на орну, на городи, луки, пасовиська, ліси. Далі цей поділ застосовується щодо приналежності за ступенем якості певним станам різних повітів Київської губернії. Ця пам'ятна книжка повідомляє й про основні культури, під які відводилися землі у різних станах, що теж дає певну інформацію про економічний і соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. зокрема йдеться про організацію господарств. Було відмічено, що в селян більше землі відводилося зерновим культурам. У пам'ятній книжці Мозгового представлена розгорнута характеристика статевих, вікових та професійних груп населення Київської губернії. Зокрема відзначалося, що і жінок і чоловіків приблизно однакова кількість, тоді як для Російської імперії на той час було характерним переважання чоловіків. Особливу увагу було приділено кількісному складу євреїв [32, с. 4–5, 8–12, 15–40, 57].

Розкриваючи далі питання специфіки "пам'ятних книжок" Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. слід відмітити, що вони в повній мірі дають дані про особистий склад урядових та суспільних установ, алфавітні списки населених пунктів Київської губернії, з повідомленням кількості жителів, повіту, волості тощо. Найбільш повні та послідовні випуски "пам'ятних книжок" збереглися за 90-ті роки XIX і початок XX ст. Досить важлива інформація пам'ятних книжок про систему освіти важлива при дослідженні соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., тому, що від неї залежить процес розвитку суспільства загалом і особистості зокрема, тобто вона дає потенціал, необхідний для соціального розвитку. Видавалися "пам'ятні книжки" учбових округів, які складалися з кількох частин, кожна з якої присвячувалася певній губернії [9, с. 169]. У 1913 – 1917 рр. пам'ятні книжки Київської губернії щодо шкільної справи почали видаватися в двох частинах, перша – присвячувалася вищим та середнім учбовим закладам, а друга – народній освіті [13, с. 443; 14, с. 216; 15, с. 445; 16, с. 475; 17, с. 274; 18, с. 815].

Видавалися також "Пам'ятні книжки Київських міських училищ", де зосереджується увага саме на певному типі навчальних закладів, а також подавалася різна додаткова документація щодо розвитку освіти у Київській губернії, наприклад, "Кошторис видатків міста Києва на народну освіту", "Збірка статистичних відомостей", "Правила прийому дітей у Київські міські парафіяльні училища" та ін. [19, с. 32; 20, с. 70]. У "Пам'ятній книжці Київських міських училищ" за 1900 р. дається розгорнута історико-аналітична попередня стаття умов, у яких опинилися міські школи, зображуються перепони та недоліки цієї гілки освіти, заходи зроблені міськими органами влади та окремими особами, що опікувалися освітньою сферою у Київській губернії [22, с. 1–5]. Далі додавалися окремі інструкції, перша, – якою мала керуватися створена училищна комісія. За цим документом вона підпорядковувалася міській управі та виконувала організаційні, наглядові та настановні функції. Проте найціннішим певно є те, що одразу після інструкції училищній комісії було вміщено аналіз реального стану

освітніх справ після її прийняття. Далі йшли правила вчительської бібліотеки та дані про роботу інспекторів міських шкіл із статистичними даними, що засвідчували зростання шкільної справи за певні роки. Наприклад, якщо у 1871 р. місто Київ мало сім училищ, на утримання яких витрачалося 6299 руб., то вже 1900 р. ці цифри відповідно збільшилися до 47 і 125681 руб. Подавалася інструкція для шкільних лікарів міста Києва затверджена на зборах міською думою ще у 1899 р. і разом з нею – прізвища лікарів та характеристика їхніх дільниць. У "Пам'ятній книжці" також нерідко розміщувалися проекти певних заходів. Так, було розміщено проект створення педагогічного музею у Києві та зразкового народного училища з пожертв міського чиновника М. О. Терещенка. У "Пам'ятній книжці" за 1900 р. подавався кошторис витрат на освіту, причому поряд приводилися показники приватних та церковнопарафіяльних шкіл, витрати на утримання вчителів, стипендії, нагороди, ремонт та будівництво нових шкіл. Далі розміщувалася частина довідкового характеру, де перераховувалися посадові особи Київської міської училищної комісії та подавалися дані про інспектора народних училищ. Дуже корисними є статистичні дані про кількість шкіл, вчителів та учнів у м. Києві. При цьому подається воно у співвідношенні на кількість мешканців міста. Окремо розгорнута характеристика подається по кожному міському училищу, рік заснування, коротка історична довідка, склад викладачів поіменно, їхні зарплати, предмети, що викладалися в училищі [23, с. 7–22]. Так само побудована і "Пам'ятна книжка Київських міських училищ на 1905 рік", проте вона подає існуючі дані вже за інші роки, в чому і полягає її інформаційна цінність. До того ж у цій "пам'ятній книжці" додатково подані вже й інші школи, які фінансувалися за рахунок Київського міського бюджету. Наприклад, вечірні класи для дорослих, дитячі народні садки тощо. Було вміщено також і правила для парафіяльних шкіл та правила прийому учнів до міських шкіл [24, с. 3–70].

Свої "пам'ятні книжки" мали приватні навчальні заклади, наприклад, жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич у місті Києві за 1906 р., де увага зосереджувалася на представленні навчальних програм для різних класів, пояснювальні записки щодо викладання тих чи інших предметів, інструкції для вихователів, витримки із статуту тощо. Метою випуску цих книжок відзначалося: "сприяти встановленню більш тісних відносин між училищами та батьками тих дітей, які навчаються, і зробити його діяльність доступною широкому загалу" Значно підкреслювалося значення суспільного контролю та важливості отримання основ виховання особистості. Наголошувалося на тому, що задачею навчання в комерційному училищі є "всебічний розвиток сил та здібностей учнів та підготовка їх до практичного життя". Здійснення цього постулату передбачалося за допомогою внутрішніх стимулів, відкидаючи шлях насилля у виховання учнів [25, с. 1, 73].

На відміну від пам'ятних книжок міських училищ, у пам'ятних книжках приватних закладів майже 90 % інформації охоплювало представлення програм, планів та організації викладання певних предметів. Відразу кидається в око саме жорстка організація навчання, чому сприяють витримки із статуту комерційного навчального закладу. Для пам'ятних книжок жіночих навчальних закладів також було характерним присвячувати певні параграфи інструкціям класним наглядачкам та всілякими засобами виділяти спрямування жіночої освіти, тобто показувати увагу педагогічному, господарському, гігієнічному напрямкам [26, с. 126]. До того ж користуючись вже зібраною інформацією пам'ятних кни-

жок, приватні училища видавали окремі навчальні програми з кожного предмету [28, с. 5; 29, с. 9; 30, с. 12].

Пам'ятні книжки ХХ ст. мають певні відмінності у змісті від своїх попередниць середини і кінця ХІХ ст. У них відзначається, що додатком є адрес-календар губернії. Вони мають відділи поділені за видом розміщеної інформації, наприклад, відділ календарний, статистичний та статистичний [27, с. 216]. Окремо у НБУВ зберігаються довідковий адрес-календар початку ХХ ст., який також містить додаток – карту Київської губернії [4, с. 324]. Взагалі додатки до пам'ятних книжок стають обов'язковим елементом.

Отже, "Пам'ятні книжки" дуже цінні та рідкісні опубліковані джерела, за допомогою яких більш повно розкривається проблема соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Відсутність згадок та інформації про місця зберігання пам'ятних книжок суттєво гальмує їхнє використання у наукових дослідженнях, що є негативною тенденцією з огляду на вище проаналізовані якості цього виду джерел. Опрацюючи матеріал для статті автор дійшов висновку, що було б не зайвим створити певний бібліографічний каталог "Пам'ятних книжок" губерній України. Це дасть можливість розширити доступ та ознайомити дослідників з інформативними можливостями цього виду опублікованих джерел.

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., 1888. 2. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833 – 1917): Сводный каталог-репертуар / Балацкая Н. М., Раздорский А. И. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2008. 3. Горленко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горленко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: облдержвидав "СІЯЧ", 1996. 4. Киевская справочная книжка-календарь на 1914 год с картой Киевской губернии. – К.: Изд. Киевского губернского земства, Б. г. 5. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1886. 6. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1888. 7. Памятная

книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния. – К., 1890. 8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1900 год. – Часть I. Киевская губерния. – К.: Типо-Литография Т-ва И.Н. Кушнарера, 1900. 9. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1889. 10. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1890. 11. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1892. 12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895 – 1896 учебный год. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1896. 13. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1913. 14. Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914 – 1915 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1914. – 445 с.; Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 16. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915 – 1916 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1916. 17. Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 18. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916 – 1917 учебный год. В 2-х ч. – К., 1917. 19. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 20. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1905. 21. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния. – СПб. 1889. 22. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 23. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 24. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1905. 25. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. 1906. – К.: Типография 1-ой Киевской артели печатного дела, 1906. 26. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. 1906. – К.: Типография 1-ой Киевской артели печатного дела, 1906. 27. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г. – К.: Издание Киевского Губернского статистического комитета, 1915. 28. Постановка преподавания географических предметов. Рисование. – Б. м. и г. 29. Постановка преподавания искусств. Дикция и декламация. – Б. м. и г. 30. Постановка преподавания общеобразовательных и специальных предметов. География, естествоведение, физика и космография. – Б. м. и г. 31. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", 2005. 32. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1888.

Надійшла до редколегії 24.04.09

В. Капелюшний, д-р іст. наук, В. Доморослий, канд. іст. наук

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

*У статті досліджується участь І. Шрага в процесі становлення українського парламентаризму
In the article the participation of I. Shrah in the uprising of Ukrainian parliamentarianism is examined.*

27 квітня 2009 року минуло сто три роки від початків українського парламентської діяльності. Саме в цей день 1906 року у столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі розпочав свою діяльність один з найвищих представницьких органів – І Державна Дума. Серед її депутатів були й українці, які вперше в історії імперії намагалися вирішити свої національні права цілком легально та легітимно. Керував їхньою діяльністю видатний національний діяч Ілля Людвигович Шраг.

Особа цього діяча до недавнього часу залишалася поза увагою українських істориків за винятком невеликої статті Демченка Т., Кураса Р., [1, с.95]. Але це дослідження носить суто біографічний характер.

В даній статті автор на основі дослідження різноманітних матеріалів зробив спробу проаналізувати парламентську діяльність І. Шрага, зважаючи на те, що 2009 р. минула 162 річниця з дня його народження.

І. Л. Шраг народився 23 серпня 1847 р. в містечку Седнів на Чернігівщині. Батько його виходець із Саксонії, був лікарем з маєтку поміщиків Лизогубів, мати походила з родини дрібнопомісних дворян Колодкевичів, відомих своєю участю у народницькому руху.

Після закінчення гімназії у 1865 р. вступає до Петербурзької медико-хірургічної академії, але в березні

1867 р. подав прохання про переведення на юридичний факультет університету [1, с. 95].

По закінченні університету не зважаючи на пропозицію професора О.Ф.Кістяківського залишитися на кафедрі і займатися науковою роботою повертається до Чернігова, де працює на посаді адвоката в окружному суді. На цій посаді стає одним з найкращих адвокатів України.

Революція 1905р. покликала до активного політичного життя майже все суспільство. Не залишився осторонь цих подій і адвокат І. Шраг. У березні 1905 року відбувся з'їзд журналістів, на якому обговорюючи ситуацію, що склалася учасники прийшли до висновку про необхідність конституційного устрою держави. І. Шраг приймав участь в роботі цього з'їзду будучи представником від Чернігівщини. У квітні цього ж року приймає активну участь в роботі з'їзду журналістів. 21 квітня в розпал роботи з'їзду виступає з промовою, де міститься цілий ряд вимог щодо реформування існуючого ладу в Російській імперії. Ці вимоги містили: запровадження загальних, прямих виборів із таємним волевиявленням; децентралізації Росії; запровадження української автономії з чітким розмежуванням повноважень центру і автономних утворень [2, с. 222].

Далі відбувалися з'їзди інженерів, техніків, де фігурують вимоги скликання загальнодержавного предста-

© Капелюшний В., Доморослий В., 2009